

ANDRZEJ W. JABŁOŃSKI*

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu
ORCID: 0000-0001-6125-2605

Prawa człowieka – od ideologii do praw podstawowych

Human rights – from an ideology to a basic rights

CYTOWANIE

Jabłoński, Andrzej W. 2020. „Prawa człowieka – od ideologii do praw podstawowych”. *Studia Krytyczne* 9: 61–80.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest przedstawienie zarysu teorii praw człowieka i obywatela z perspektywy historycznej. Autor ukazuje wpływ zachodniej myśli politycznej, w szczególności doktryny prawa natury i liberalnego konstytucjonalizmu na ewolucję praw człowieka, od idei polityczno-prawnej do prawa stanowionego.

SŁOWA KLUCZOWE

prawa człowieka, historia prawa, demokracja, prawa obywatelskie, wolność

ABSTRACT

The aim of the article is to present an outline of the theory of human and civil rights from a historical perspective. The author shows the influence of Western political thought, in particular the doctrine of natural law and liberal constitutionalism, on the evolution of human rights, from the political and legal idea to statutory law.

KEY WORDS

human rights, history of law, democracy, civil rights, freedom

Kwestie pojęciowe

W literaturze można spotkać różne definicje praw człowieka. Według autorów podręcznika prawniczego, prawa człowieka to „doniosłe prawa,

---

* Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Angelusa Silesiusa, ul. Zamkowa 4, 58-300 Wałbrzych; e-mail: aw.jablonski@gmail.com

które służą jednostce według jakiejś koncepcji filozoficznej, odnoszącej się do jej pozycji w państwie (płaszczyzna filozoficzna), czy też służą jej w świetle norm prawa międzynarodowego, wewnątrz krajowego lub ponadpaństwowego (płaszczyzna prawna) (Hołda Z., Hołda D., Ostrowska i Rybczyńska 2014, 11). W opinii Ludmiły Dziewięckiej-Bokun, prawa człowieka są „naturalnymi, uniwersalnymi prawami strzegącymi godności jednostki i jako takie należą do kanonu podstawowych wolności człowieka” (1999, 74). M. Freeman kwestionuje zasadność używania pojęcia prawa „naturalne” w definicji praw człowieka (2007, 76). Jego zdaniem dla zdefiniowania praw człowieka wystarczy powiedzieć, że są to „prawa o wyjątkowym znaczeniu, stworzone dla ochrony wartości moralnych i podstawowych ludzkich dóbr, w szczególności dla ochrony przed nadużyciem ze strony władzy politycznej”. Mają szczególne znaczenie wobec innych roszczeń i mogą być ograniczane tylko dla szczególnie mocnych powodów (Freeman 2007, 76–77). T. Hoffling uważa za istotę praw podstawowych „ochronę najważniejszych sfer życia człowieka” (1993, 48). A. Heywood definiuje prawa człowieka jako „prawa które przysługują ludziom na mocy samego faktu bycia człowiekiem” (2009, 185). Podkreśla uniwersalizm praw człowieka, twierdzi, że są one powszechne, niezwykłe i podstawowe. Przysługują wszystkim ludziom, niezależnie od narodowości, rasy, płci, religii, czy klasy społecznej.

W niniejszym tekście autor przyjmuje, że „prawa człowieka” to publiczne prawa podmiotowe o szczególnej doniosłości dla każdej istoty ludzkiej, chroniące najważniejsze sfery ludzkiego życia przed nieuzasadnioną interwencją ze strony państwa lub innych organizacji zależnych od państwa. Nikogo nie można ich legalnie pozbawić, co najwyżej można ograniczyć zakres korzystania z tych praw w interesie publicznym lub w słusznym interesie innych osób. Jako prawa publiczne regulują one przede wszystkim relacje między obywatelem a państwem i jego organami. Prawa podmiotowe zaliczane do praw człowieka zawarte są w konstytucjach i aktach ustawowych prawa krajowego, oraz w konwencjach prawa międzynarodowego i regionalnego. Publiczno-prawny charakter praw podmiotowych oznacza, że jedną ze stron stosunku prawnego jest państwo reprezentowane przez właściwe organy władzy i administracji publicznej. Po drugiej stronie są obywatele, osoby fizyczne lub prawne. Posiadanie praw podmiotowych tworzy po stronie podmiotu określone uprawnienia (roszczenia) w stosunkach z organami władzy publicznej (Freeman 2007, 77). Z uprawnień tych mogą wynikać słuszne oczekiwania obywateli wobec państwa do stworzenia podstaw prawnych i materialnych niezbędnych dla korzystania z określonych praw i wolności. Na przykład prawo do ochrony zdrowia wymaga zapewnienia przez właściwe organy administracji realnego dostępu do usług placówek leczniczych, a prawo do edukacji nakłada na ministerstwo właściwe do spraw edukacji obowiązek stworzenia dostępnych dla wszystkich uczniów placówek szkolnych.

Pewien zamęt pojęciowy może sprawić używanie w części aktów prawnych i prac naukowych pojęcia „prawa człowieka” a w innych terminu „prawa podstawowe”. O ile termin prawa człowieka doczekał się kilku definicji, to trudno znaleźć definicję praw podstawowych. W dokumentach prawa międzynarodowego najczęściej pojawia się termin „prawa człowieka”. Najlepsze przykłady to Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Europejska Konwencja Ochrony Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Termin „prawa człowieka” występuje też w nazwach czołowych instytucji sądowniczych (Komitet Praw Człowieka ONZ, Europejski Trybunał Praw Człowieka). Termin „prawa człowieka” jest powszechnie używany w dyskursie medialnym i naukowym. Pojęcie „prawa podstawowe” używane jest w dokumentach Unii Europejskiej (m.in. Karta Praw Podstawowych, Agencja Praw Podstawowych). Występuje w prawie konstytucyjnym Austrii, Niemiec i Szwajcarii. Termin „prawa podstawowe” pojawił się w literaturze później niż prawa człowieka. A. Lipska-Sondecka ustaliła, że został wprowadzony do unijnego języka prawnego w wyroku Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w 1969 roku (Lipska-Sondecka 2015, 259). W 2009 roku baza aktów prawnych w obszarze praw człowieka wzbogaciła się o Kartę Praw Podstawowych UE. Zdaniem J. Hołdy, celem tego dokumentu było wzmocnienie ochrony praw człowieka i uzupełnienie katalogu praw. Zawarto w niej po raz pierwszy w jednym dokumencie prawa osobiste, polityczne ekonomiczne i socjalne (Hołda et al 2014, 79). Zaletą Karty jest oryginalna systematyka praw podstawowych, pogrupowanie ich według kluczowych wartości: godność, wolność, równość, solidarność, obywatelstwo. Zakres pojęcia „prawa podstawowe” jest tu znacznie szerszy niż pojęcie „prawa człowieka” w EKPC. Jest za to bliższy do PDPC. Z punktu widzenia teorii pojawia się wątpliwość czy prawa polityczne obywateli Unii można zaliczyć do kategorii „praw człowieka”, które powinno wyróżniać od zwykłych praw „szczególna doniosłość” i „wyjątkowe znaczenie” (Hołda et al. 2014, 11).

Inny niezwykle ważny termin jaki występuje w rodzinie pojęć praw człowieka to prawa obywatelskie. Termin ten zawęża krąg praw jednostki do kategorii osób które posiadają status obywateli konkretnego państwa. Obywatel państwa posiada szczególne prawa których pozbawieni są inne osoby przebywające dłużej lub krócej, na jego terytorium. Polska ustawa zasadnicza, rozróżnia w tytule Rozdziału II. „wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”. Obywatelstwo kreuje specyficzną więź między jednostką a państwem którego przedmiotem są prawa i obowiązki obu stron (Heywood 2009, 199). Z punktu widzenia roli praw człowieka, najważniejszy jest fakt, że obywatelstwo daje podmiotom indywidualnym zdolność do korzystania z praw publicznych, socjalnych i kulturalnych, ale nakłada także określone obowiązki, np. płacenie podatków, służba wojskowa, czy znajomość języka ojczystego. Obywatele państw o ustroju liberalnej demokracji mają z reguły w pokojowych

czasach więcej praw niż obowiązków publicznych¹. Z punktu widzenia interesującej nas kwestii pojęciowej prawa obywatelskie stanowią szczególny rodzaj praw człowieka. Zakres ich funkcjonowania jest zakreślony granicami suwerennych państw.

Koncepcje praw naturalnych

Rozróżnienie prawa naturalnego i stanowionego datuje się od czasów starożytnej filozofii greckiej (Bokajło 2009, 78–82). W okresie oświecenia ateńskiego VI–V w p.n.e. rozwijał się filozoficzny naturalizm zapoczątkowany przez sofistów. Do czołowych przedstawicieli tego nurtu zaliczani są między innymi Heraklit, Antyfon i Solon. Grecy myśliciele traktowali prawa naturalne i prawa umowne (stanowione przez człowieka) jako zasadniczo różne i wzajemnie przeciwstawne. Z badań Doroty Drałus wynika, że greccy filozofowie wyżej cenili prawa natury niż prawa stanowione. Radykalnym krytykiem praw konwencjonalnych był Antyfon. Twierdził on, że prawa naturalne wywodzą się z fizycznej natury człowieka, mają zatem pierwotny charakter względem praw stanowionych. W odróżnieniu od sztucznych praw konwencjonalnych nikt nie może uniknąć kary za ich łamanie. Dla ich przestrzegania nie są potrzebne specjalne zakazy i nakazy, bez których nie mogą się obejść normy prawa stanowionego (Drałus 2020). Idea prawa naturalnego miała wielu zwolenników w teorii prawa w starożytnym Rzymie. Cynceron twierdził, że prawo „przyrodzone” jest „myślą bóstwa rozumnie zniewalającego do czegoś lub zabraniającego czegoś”². Idea praw naturalnych cieszyła się wielkim uznaniem w renesansowej Europie. W Polsce pisarze polityczni XVI w. (A. Frycz-Modrzewski, J. Przyłuski i inni) wskazywali na prawo natury jako normatywną podstawę porządku prawnego w Rzeczypospolitej. Prawo przyrodzone miało być pierwotne wobec prawa stanowionego, a zasady i czynności prawne sprzeczne z prawem przyrodzonym były niegodne miana prawa (cyt. za Pietrzyk Reeves 2014, 182). W Anglii podczas debat ustrojowych w połowie siedemnastego wieku zwolennicy demokratycznych reform wierzyli, że ludzie zostali stworzeni jako równe i rozumne jednostki. John Liburn dostrzegał korzenie równości w tekstach biblijnych i prawie naturalnym. Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych (1776) głosiła, że wszyscy ludzie są stworzeni równymi i są wyposażeni przez Stwórcę

¹ Pojęcie obywatelstwa ma dużo szersze znaczenie dla socjologów i politologów. szerzej na ten temat pisze Heywood 2009, 199–211.

² Prawa obywateli w republice rzymskiej miały status praw konstytucyjnych Obywatele starożytnego Rzymu cieszyli się prawami do wolności, swobodnego dysponowania własną osobą, prawo do nabywania, posiadania i zbywania dóbr, prawo do zawierania legalnego małżeństwa, głosowania na zgromadzeniach ludu (*Populus Romanus*), wybierania urzędników miejskich, rozstrzygania sporów przed sądem, oraz piastowania urzędów publicznych.

w naturalne niezbywalne prawa, wśród nich prawo do życia, wolności i dążenia do szczęścia³. Alexander Hamilton pisał: „Święte prawa rodzaju ludzkiego nie zostały odkryte gdzieś w zakurzonych archiwach, ale zostały napisane boską ręką i jako takie nigdy nie mogą zostać usunięte siłą śmiertelnika” (Kagan 2019). Podkreślanie roli jednostki wywodziło się z kalwińskiego purytanizmu. Kalwinizm akcentował indywidualny kontakt z Bogiem który nadawał jednostce równą wartość i godność. Nikt nie mógł być zbawiony na podstawie bogactwa, lub dobrego urodzenia (Hittinger 2012, 155–157). J.P. Hittinger wskazuje na ideę równości i wolności w myśli teologicznej średniowiecza. Chrześcijaństwo odrzuciło pogański porządek naturalnej hierarchii, wprowadzając w jego miejsce dogmat równości wszystkich ludzi. Każdy człowiek, niezależnie od statusu społecznego i majątkowego został obdarzony niezbywalną godnością dziecka Boga (Hittinger 2012, 135). Św Tomasz nauczał, że indywidualna wolność religijna (wolny wybór wyznania) stanowi o sile przekonań religijnych chrześcijan. Można powiedzieć, że chrześcijaństwo w swoich początkach było pierwszą w historii demokratyczną religią. Niestety w późniejszych stuleciach Kościół katolicki w Europie angażował się w ograniczanie wolności religijnej, wolności słowa i druku (cenzura) i wolności politycznych (wspieranie reżimów faszystowskich w Hiszpanii, Portugalii i w Trzeciej Rzeszy)

Do świeckiej idei praw naturalnych odwołała się Rewolucja Francuska, która wybuchła w Paryżu w połowie lipca 1789 roku⁴. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela sporządzona przez Konwent Konstytucyjny (26 sierpień 1789) głosiła: „ludzie rodzą się równi i wolni. Ostatecznym celem każdej instytucji politycznej jest ochrona naturalnych i niezbywalnych praw człowieka do wolności, własności, bezpieczeństwa i oporu przed opresją”. Każdy ma prawo do swobody wypowiedzi, wyrażania opinii, w słowie i piśmie. Art. 11. głosił, że „Swobodna komunikacja idei i opinii jest jednym z najważniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma prawo mówić, pisać i publikować swobodnie” (Markoff 2012, 218). „Prawo jest wyrazem woli powszechnej, każdy ma prawo uczestniczyć w jego tworzeniu bezpośrednio lub przez reprezentantów”. Nikt nie może być zatrzymany i aresztowany z pominięciem procedur prawnych. Każdy jest uważany za niewinnego dopóki nie zostanie mu udowodniona wina.

³ Formalne prawa do równości i wolności nie przysługiwały wszystkim. W żadnej z deklaracji nie wspomniano o niewolnictwie. W okresie kiedy Thomas Jefferson pracował nad tekstem Deklaracji 18% mieszkańców skonfederowanych stanów stanowili niewolnicy. Niewolnictwo było trwale splecione z historią Stanów Zjednoczonych przynajmniej do 1865 roku.

⁴ W praktyce nie wszyscy ale większość obywateli płci męskiej zyskała prawa do uczestnictwa w wyborach do parlamentu, rad municypalnych, i niektórych urzędów państwowych. Niektórym beneficjentom dawnego reżimu władze rewolucyjne odmawiały przyznania praw obywatelskich.

Deklaracja zapowiadała narodziny nowego porządku politycznego w Europie i wskazywała osobistą wolność i równość jako jego główne pryncypia. Głosiła, że prawa te mają charakter przed-polityczny, pojawiły się wcześniej niż rządy, z czego logicznie wynikało, że rządy muszą się im podporządkować: „Celem każdej organizacji politycznej jest ochrona naturalnych i niezbywalnych praw człowieka” (Markoff 2012, 215).

Jak podkreślają historycy, język Deklaracji nosił cechy zamierzonego przez autorów uniwersalizmu. W dokumencie nie pojawia się Francja, jej instytucje lub formy rządu. Jest to uniwersalne przesłanie pod adresem wszelkich rządów, że powinny one dbać o prawa człowieka ponieważ prawa te dotyczą wszystkich ludzkich istot. „Obywatele posiadają pewne prawa ponieważ posiadają je wszystkie istoty ludzkie” (Markoff 2012, 217).

Deklaracja w rewolucyjnym kontekście w jakim powstała, stanowiła punkt zwrotny w historii walki o wolność, prawa człowieka i myśli liberalnej. Wydarzenia rewolucyjne we Francji sprawiły, że dziewiętnaste stulecie w Europie było wiekiem rewolucji. Przesłaniem wojen napoleońskich było między innymi rozpowszechnianie idei praw człowieka.

Pod koniec dwudziestego stulecia idea „naturalności” praw człowieka była ważnym argumentem opozycji demokratycznej w Polsce, na Węgrzech i w Czechosłowacji w krytyce panującego wówczas reżimu. Węgierski filozof i były działacz opozycji Janos Kis podkreśla, że prawa człowieka mają u źródeł zasady moralne, polegające na uznaniu że „każdy człowiek tylko dlatego, że jest człowiekiem, dysponuje prawami, które nie zostały ustanowione przez państwo i których państwo nie może mu odebrać” (Gazeta Wyborcza 2020, 26).

Rola godności w aksjologii praw człowieka

Prawa człowieka w rozumieniu prawa stanowionego są o wiele silniej, niż zwykle ustawodawstwo powiązane z wartościami moralnymi. W. Hoffling podkreśla, że pojęcia zawarte w normach praw podstawowych takie jak godność, wolność i równość są częścią filozofii politycznej i „uwarunkowanej ideologicznie semantyki politycznej” (1993, 47). Wartości te mają charakter uniwersalny. Należy do nich w szczególności godność osoby ludzkiej. Wielu współczesnych autorów traktuje godność jako aksjologiczną podstawę lub źródło praw człowieka. W opinii L. Dziewięckiej-Bokun koncepcja praw człowieka powstała na założeniu, iż „godność jednostki jest stanem wrodzonym, samoistną wartością, której respektowania wymaga natura, czyli porządek obywateli się bez gwarancji państwa czy praw pisanych” (1999, 174). W opinii prof. Hołdy „przyjmuje się dzisiaj powszechnie, iż prawa człowieka wynikają z przyrodzonej godności człowieka” (2014, 12). Przepisy prawa międzynarodowego nie definiują tego pojęcia, pozostawiając je etykom. Przepisy prawa odnoszące się do godności osobowej traktują godność jak cechę przyna-

leżną każdemu człowiekowi. Jest ona „niezbywalna i niestopniowalna”, nie można jej człowiekowi odebrać ani on sam nie może się jej pozbawić (Hołda et al. 2014, 12). Jako przykład ujęcia godności na gruncie prawa konstytucyjnego może posłużyć definicja L. Garlickiego, którą podaję w skróconej wersji: „Godność człowieka to ogólna wartość konstytucyjna stanowiąca źródło, fundament, zasadę całego porządku konstytucyjnego. Jest to norma podstawowa tego porządku (...) Pozostałe zasady praw i wolności muszą być interpretowane na tle zasady godności i muszą być stosowane w sposób służący jej realizacji” (cyt. za Waszkiewicz 2006, 205). M. Holubek odnosi do godności źródła austriackiej ustawy o powszechnych prawach obywateli (1920). Twierdzi, że „U podstaw tego dokumentu leży idea nienaruszalności godności człowieka i tylko w tym kontekście można zrozumieć jej treść (Holubek 1993, 67).

Do godności odwołują się podstawowe dokumenty praw człowieka. Konstytucja RP we wstępie do Rozdziału II. eksponuje podstawowe wartości: godność, równość wobec prawa, wolność, zakaz dyskryminacji. Art. 30. stanowi, że „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Z pojęcia godności autorzy ustawy zasadniczej wywodzą prawo do życia, wolności, zakaz dyskryminowania, w szczególności ze względu na płeć. Pojęcie godności stanowi punkt wyjścia w PDPC. Artykuł 1. tego dokumentu stwierdza: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa.” Art. 1. Karty Praw Podstawowych UE stwierdza, że „Godność człowieka jest nienaruszalna. Musi być szanowana i chroniona.” Tytuł I. KPP UE pod nazwą „godność” zawiera następujące prawa: prawo do życia (art. 2), prawo człowieka do integralności (art. 3); zakaz tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania (art. 4); zakaz niewolnictwa i pracy przymusowej (art. 5). Wydaje się, że powyższa lista przypadków naruszania godności nie wyczerpuje wszystkich znamion tego zjawiska.

Prawa a wolności

Kolejny problem, który rozważymy, dotyczy relacji wolności i praw. Relacje między wolnością a prawem trzeba rozpatrywać przy rozróżnieniu dwojakiego znaczenia pojęcia prawa jako zespołu norm i regulacji prawnych (prawo przedmiotowe), od praw podmiotowych i wolności prawnie chronionych przysługujących jednostce. Pierwszy typ relacji wymaga odpowiedzi na pytanie czym jest wolność i w jakich ramach ograniczeń prawnych może się rozwijać. W tradycji republikańskiej i liberalnej wolność jest zawsze ograniczona prawem. Thomas Hobbes twierdził, że wolność jest wytworem stanu natury, „uprawnieniem przyrodzonym każdego człowieka do używania swej własnej mocy wedle

swojej własnej woli.”(cyt. za Hitchens 2008, 105).” Pierwszym prawem natury według Hobbesa było subiektywne prawo każdej jednostki do zachowania życia, czego konsekwencją była ciągła „wojna wszystkich z wszystkimi”. Hobbes pisał, że tam gdzie nie istnieje wspólna władza, tam nie ma prawa, tam zaś gdzie nie ma prawa, nie jest znane pojęcie tego co sprawiedliwe i niesprawiedliwe” (Mueller 2009, 296). Zmiana tej trudnej do zniesienia dla wszystkich sytuacji stała się możliwa dopiero po ustanowieniu na mocy umowy społecznej, suwerennej władzy. Inaczej niż Hobbes, Friedrich von Hayek twierdził, że wolność od początku była wytworem cywilizacji. Dzięki rozwojowi instytucji takich jak prawo i rynek powstały warunki w których przemoc zostaje zminimalizowana. Hayek rozumiał wolność osobistą jako rodzaj relacji między jednostkami, jako sytuację w której jednostka nie jest przedmiotem przymusu, przez arbitralną wolę innych ludzi (Gamble 1996, 174–176).

Wolność jednostki w znaczeniu podmiotowym obejmuje zachowania prawnie dozwolone i chronione. Dorota Pietrzyk-Reeves wykazuje, iż w XVI w. dyskursie politycznym w Polsce przebijała myśl, że gwarancją wolności jest suwerenność prawa. Renesansowi pisarze polityczni upatrywali w prawie naturalnym podstawę ustroju Rzeczypospolitej. Istotne było wśród opiniotwórczych publicystów zrozumienie, że „prawdziwa wolność nie polega na swawoli”. Zdaniem J. Hołdy wolność jest prawem negatywnym, bowiem nakłada na państwo obowiązek powstrzymania się od ingerencji w określoną sferę zachowania jednostki (Gamble 1996, 11). Dotyczy to m.in. ochrony życia prywatnego, rodzinnego, komunikowania, korzystania z własności prywatnej, nienaruszalności miru domowego. Prawo ma znaczenie pozytywne, co oznacza po stronie państwa obowiązek określonego działania administracji publicznej, policji, służby zdrowia, systemu ubezpieczeń społecznych, czy w razie potrzeby, służb ratowniczych. Wydaje się jednak, że to samo dotyczy wolności prawnie chronionych, takich jak wolność słowa. Możliwość korzystania z tej wolności wymaga ze strony państwa ustanowienia odpowiednich ustaw, takich jak prawo prasowe, i prawo dostępu do informacji publicznej oraz skutecznej ochrony sądowej w przypadkach ich naruszenia przez urzędy i inne podmioty władzy.

Prawa podmiotowe i wolności spotykają się w pojęciu praw wolnościowych. Prawa wolnościowe to uprawnienia jednostki/ obywatela do oczekiwania od państwa prawnej i skutecznej ochrony swobód takich, jak wolność sumienia i wyznania, wolność słowa, wolność gromadzenia się, czy rozporządzania własnością. I. Berlin rozróżnił dwa rodzaje wolności: negatywną i pozytywną (Harris i Berlin 1996, 127–128). Ta pierwsza oznacza brak jakichkolwiek przeszkód dla swobodnego działania podmiotu, realizacji jego planów celów, lub projektów. Przez wolność pozytywną Berlin rozumiał wolność podmiotu do podejmowania działań, mających na celu usuwanie przeszkód, które stoją na drodze do realizacji jakiegoś dobra wspólnego (Harris i Berlin 1996, 127–128).

W dokumentach praw człowieka, do podstawowych wolności zalicza się wolności osobiste dotyczące życia prywatnego takie jak wolność sumienia i wyznania, wolność słowa, swoboda poruszania się, wolność wyboru miejsca pracy i mieszkania, wolność wyjazdu i powrotu do kraju. Druga grupa to wolności polityczne i ekonomiczne takie jak wolność publicznego wyrażania poglądów religijnych i politycznych, wolność zrzeszania się, wolność uczestnictwa w życiu politycznym, wolność prowadzenia działalności gospodarczej. Wolności prawnie chronione nakładają na organy państwa nie tylko zakaz ingerencji w sferę określonych swobód, ale też stworzenie warunków formalnych i materialnych w których korzystanie z wolności będzie możliwe. W historii zachodniej cywilizacji prawa pozytywne były stopniowo włączane do katalogu „negatywnych” wolności obywatelskich.

Instytucjonalizacja wolności i praw człowieka

Konstytucjonalizm to doktryna, która uznaje prymat (pisanej) konstytucji nad innymi traktowanymi jako niższe w hierarchii, źródłami prawa. Dokument konstytucyjny, będący wyrazem narodowego konsensusu miał chronić obywateli przed arbitralnym traktowaniem przez rządy. Skierowany był przeciwko feudalizmowi jako formie stosunków społecznych i absolutyzmowi jako formie władzy państwowej. Liberalny konstytucjonalizm odegrał kluczową rolę w procesie powstawania demokratycznego państwa prawnego i nadawania prawom „naturalnym” statusu prawa „pozytywnego”, czyli stanowionego przez właściwe organy państwa. W. Hoffling, pisze iż „W sytuacji w której obowiązuje pisany katalog praw podstawowych, są one całkiem normalnym problemem z punktu widzenia nauk prawnych”. Nie oznacza to jednak zdaniem tego autora, że zanika dyskusyjność statusu praw człowieka, co wynika z normatywnej otwartości większości praw podstawowych (1993, 46).

Najstarsze tradycje teorii konstytucyjnej można odnaleźć w filozofii Arystotelesa, w jego słynnej klasyfikacji ustrojów politycznych według kryterium liczby osób sprawujących rządy w państwie (monarchia, arystokracja, demokracja). Ustrój skomponowany z powyższych elementów (politeja) miał stanowić według Arystotelesa idealny model państwa (Arystoteles 2002) „Mieszana” konstytucja była odtąd źródłem inspiracji dla teoretyków konstytucjonalizmu w Europie i Ameryce Północnej od połowy siedemnastego wieku. W Anglii w okresie kryzysu monarchii w latach 1640–1649. toczyły się ożywione debaty na temat ustroju politycznego państwa. W debatach tych prym wiedli Levelersi⁵. Rozwijali i głosili oni publicznie rewolucyjne jak na owe czasy, koncepcje reform politycznych opartych na wolności wyznania, równości, reprezentacji su-

---

⁵ Najbardziej znani przedstawiciele ruchu Levelersów to John Lilburne, Richard Overton i Thomas Prince.

werenności. Domagali się wolności od arbitralnego aresztowania i więzienia bez wyroku sądu, wolności prasy, przyznania praw wyborczych ludziom ubogim i kobietom, zagwarantowania niezbywalnych praw naturalnych w pisanej konstytucji, oraz publikowania praw obywateli w języku przez nich zrozumiałym, nie łacińskim. Twierdzili, że bez wolności prasy nie ma gwarancji wolności politycznej i religijnej. Argumentowali że „tłumienie prawdy trzyma ludzi w ignorancji i czyni naród niewolnikiem” (Bradstack 2012, 181). Szczególnie wysoko cenili wolność wyznania, ale dostrzegali konieczność jej ograniczenia w sytuacjach kiedy praktyka religijna mogłaby zagrażać bezpieczeństwu państwa, prowadzić do przestępstwa, lub czynów niezgodnych z prawem naturalnym. Państwo traktowali jako twór konieczny, ale uważali, że powinno być ograniczone pisaną konstytucją, bowiem nawet najbardziej reprezentatywny rząd nie może zabierać obywatelom wszystkich praw, w szczególności praktykowania własnej religii, równego traktowania przez prawo i wolności od przymusowego wcielania do armii (Bradstack 2012: 179).

Pierwsze namiastki konstytucji powstały w trzynastym wieku w Anglii i w krajach skandynawskich. Za pierwowzór aktu konstytucyjnego uważana jest angielska „Wielka Karta Wolności” (Magna Carta) podpisana przez króla Jana Bez Ziemi w 1215 roku. Była to kontrakt zawarty na piśmie między królem a magnatami w której monarcha zobowiązał się do respektowania prawa poddanych do sądowej ochrony wolności i własności. Podobne „konstytucyjne” dokumenty zostały uchwalone w 1282 r. w Norwegii i w Danii, oraz w 1319 r. w Szwecji. Ograniczały one arbitralność władzy królewskiej. W Szwecji od 1350 roku królowie elekcyjni byli zobowiązani w akcie koronacji do składania przysięgi, że nikt nie będzie karany bez podstawy prawnej. F. Hervik dostrzega w tych dokumentach pierwowzór konstytucyjnych praw jednostki (Hervik 2012, 146–147). W Polsce pierwowzorem konstytucji była konstytucja sejmu radomskiego (*nihil novi*) uchwalona w 1505 roku (Kallas 1997, 94).

Pierwsze nowoczesne konstytucje państwowe uchwalono w Stanach Zjednoczonych (1787) w Polsce (1791), w rewolucyjnej Francji (1791), w niemieckiej Republice Weimarskiej (1921) w Austrii (1920). Wielka Brytania pod koniec siedemnastego wieku wytworzyła ustrój konstytucyjny oparty na zasadach rządów parlamentarnych, ograniczających władzę monarchii, ale nie stworzyła jednolitego tekstu pisanej konstytucji. Thomas Paine pisał w 1776 roku, że brytyjski zrównoważony porządek konstytucyjny w Anglii był najbardziej w Europie zaawansowany w ograniczaniu władzy królewskiej ale mimo to nie zdołał wyeliminować tyranii króla (Hitchens 2008). Początki monarchii konstytucyjnej w Polsce przypadają na okres panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, działalność Sejmu Czteroletniego i uchwalenia historycznej Konstytucji 3 maja 1791.

Niemiecki filozof i teoretyk polityki Carl Schmitt charakteryzując główne zasady konstytucyjnego państwa liberalnego do jego głównych funkcji zaliczał ochronę życia osobistego, własność prywatną, wolność słowa, wolność prasy i stowarzyszania. Schmitt postrzegał wolność w państwie prawnym jako wolność od interwencji państwa w sferę życia i własności prywatnej obywatela. Twierdził, że w liberalnym państwie konstytucyjnym wolność jednostki jest z zasady nieograniczona, natomiast władza państwa do ingerowania w tą sferę jest z zasady ograniczona (Slagstad 1993, 105).

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej od początku państwowości przyjęły republikański ustrój polityczny oparty na pisanej konstytucji ustanawiającej zasady federalizmu, podziału władz i sądownicze środki ochrony wolności i praw. Pierwszy Kongres Kontynentalny w 1774 roku stanowił, że mieszkańcy kolonii „posiadali prawa do życia, wolności i własności”⁶. Konstytucja z 1787 roku (ratyfikowana rok później) napisana przez wybraną w tym celu konwencję, stworzyła model federacyjny który zastąpił dotychczasowy związek stanów powstały na mocy Artykułów Konfederacji z 1777 roku (weszły w życie w 1791 r.). Republikańska konstytucja miała być gwarancją wolności i praw obywateli pod ochroną niezależnego sądownictwa. Według J. Madisona, konstytucja wyrażała wolę suwerennego ludu, którą obecne i późniejsze rządy miały obowiązek respektować. Od momentu kiedy lud wyrażał w konstytucji swoje prawa do ochrony własności, świętości umów i równej ochrony przed prawem, nawet dla nielubianych mniejszości- parlamentarna większość miała być związana literą konstytucji. Ciało ustawodawcze było tylko instrumentem woli ludu wyrażonej w konstytucji. Madison traktował to rozwiązanie jako istotę demokracji (Shankman 2012, 203)

Pierwsze dziesięć poprawek do Konstytucji zostało wpisanych w „Kartę Praw”, co było warunkiem ratyfikacji tego dokumentu przez niektóre stany. Konstytucja gwarantowała między innymi wolność sumienia i wyznania, wolność słowa, prasy, zgromadzeń, nienaruszalność mieszkania, rozdział kościoła od państwa, zakazywała stosowania tortur i okrutnego karania. Dalsze poprawki dodawane przez kolejne stulecia do tekstu oryginalnego odzwierciedlały zmiany społeczne, polityczne i świadomościowe jakie zachodziły w amerykańskim społeczeństwie. Kluczowe znaczenie dla wolności miała poprawka 13. (1865) która zniosła formalnie niewolnictwo na całym terytorium Stanów Zjednoczonych. Poprawka 14. (1868) deklarowała równość wszystkich obywateli USA wobec prawa, ale kobiety otrzymały prawa wyborcze równe z mężczyznami dopiero na mocy poprawki dziewiętnastej (1920). Przyznanie praw obywatelskich dla czarnej ludności było dopiero początkiem walki z segregacją rasową i walki o prawa obywatelskie w USA. W południo-

---

⁶ W tekście Deklaracji Niepodległości jej autor, Thomas Jefferson przeformułował cele rządu na ochronę „życia, wolności i poszukiwania szczęścia”.

wych stanach władze stanowe do połowy dwudziestego wieku utrudniały czarnym obywatelom korzystanie z praw wyborczych, oraz prawa równego dostępu do szkół publicznych i uniwersytetów. Kolejne ale nie ostateczne gwarancje wprowadziła ustawa z 1964 roku o prawach obywatelskich, uchwalona pod wpływem największego w historii Ameryki ruchu antydyskryminacyjnego kierowanego przez pastora M. L. Kinga.

Okres bezpośrednio po drugiej wojnie światowej sprzyjał jak nigdy dotąd w historii uznaniu przez elity polityczne państw (zwycięskich i pokonanych) konieczności stworzenia międzynarodowych gwarancji ochrony podstawowych wolności i praw człowieka. Przelomowe znaczenie dla uniwersalizacji praw człowieka po II wojnie oświatowej miało uchwalenie przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w grudniu 1948 roku Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Ten historyczny dokument zaprezentował obszerny katalog wolności i praw człowieka przyjęty przez rozwijającą po wojnie społeczność wolnych narodów. Wyrażał on humanistyczne wartości do jakich świat chciał powrócić po tragicznych doświadczeniach drugiej wojny światowej- godność człowieka, wolność i równość. Zostały one wyeksponowane w artykule 2. Deklaracji: „Każdy człowiek ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa swej osoby. Wszyscy są równi wobec prawa i przysługują im bez jakiegokolwiek różnicy, jednakowa ochrona prawna. Wszyscy mają prawo do jednakowej ochrony przed jakąkolwiek dyskryminacją, będącą pogwałceniem niniejszej Deklaracji i przed jakimkolwiek narażeniem na taką dyskryminację”. Deklaracja nie miała charakteru aktu prawnego, a spisane w niej prawa nie miały gwarancji ochrony sądowej, tym niemniej miała wielkie znaczenie moralne i polityczne Zawarto w niej trzydzieści artykułów, z których dwadzieścia dwa dotyczy wolności i praw osobistych i politycznych zaliczonych w latach 1950tych do praw pierwszej tzw. generacji. Pozostałe artykuły wyrażały przysługujące wszystkim prawa ekonomiczne i socjalne. W 1966 roku Zgromadzenie Generalne ONZ uchwaliło równocześnie dwie nowe konwencje nazwane paktami praw: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych. Oznaczało to *de facto* uznanie dwóch osobnych kategorii praw różniących się przedmiotem regulacji i środkami ochrony. Obydwa katalogi praw miały w założeniu ich twórców równorzędną rangę z punktu widzenia respektowania godności i podstawowych praw jednostki i obywatela.

Koncepcja generacji praw człowieka

W literaturze poświęconej prawom człowieka popularny jest podział na „generacje” praw⁷. Klasyczna koncepcja której autorem jest francu-

⁷ Koncepcja „generacji” praw człowieka ma licznych krytyków, którzy zarzucają jej ahistoryzm.

ski prawnik Karel Vasak, wyróżnia trzy „generacje” (Zamorska 2010, 19). Do pierwszej zaliczył prawa i wolności osobiste, do drugiej prawa społeczne, do trzeciej tzw. prawa kolektywne lub grupowe. W literaturze w ramach pierwszej generacji wyróżnia się 1. prawa dotyczące fizycznej, psychicznej i prawnej egzystencji człowieka, 2. wolności osobiste oraz wolności i prawa polityczne, wśród nich prawa do uczestnictwa w życiu politycznym, w szczególności prawa wyborcze. Do liberalnych praw wolnościowych można zaliczyć następujące prawa zawarte w EKPC: prawo do życia (art. 2); wolność i bezpieczeństwo osoby (art 5); wolność myśli, sumienia i wyznania (art. 9); wolność poglądów i wolność słowa (art. 10); prawo do ochrony prywatności, życia osobistego i rodzinnego, nienaruszalności mieszkania i tajemnicy korespondencji (art.8); prawo do ochrony własności prywatnej (protokół No1./ 1952)

Prawom społecznym/socjalnym przypisuje się charakter „pozytywny”, ponieważ ich realizacja wymaga od państwa podejmowania określonych zadań i świadczeń finansowych na rzecz obywateli. Prawa te zostały dodane do katalogu klasycznych „negatywnych” praw człowieka w pierwszych dekadach po drugiej wojnie światowej wraz z narodzinami koncepcji państwa jako pozytywnego aktora społecznego. (państwo opiekuńcze). W prawie Unii Europejskiej prawa społeczne traktuje się jako zasady, których nie można bezpośrednio powoływać w sądach. Koncepcja praw społecznych czerpie inspiracje ideowe z doktryny politycznej socjaldemokracji, liberalizmu socjalnego, chrześcijańskiej demokracji oraz nauki społecznej Kościoła katolickiego (Heywood 2009, 113). Manfred Nowak do socjalistycznej koncepcji praw człowieka zalicza równość jako „konieczną przesłankę nie tylko politycznej wolności człowieka jako obywatela, lecz wolności człowieka w ogóle” (Nowak 1993, 113). Ich zakres przedmiotowy obejmuje m.in. prawo do ochrony zdrowia, prawo do nauki, prawo do pracy i godnego wynagrodzenia za pracę, równego traktowania w stosunkach pracy i wiele innych.

W prawie międzynarodowym prawa społeczne i ekonomiczne zostały zawarte po raz pierwszy w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (1948). Zaliczono do nich: prawo do ubezpieczeń społecznych (art. 22); prawo do pracy i ochrony przed bezrobociem (art. 23) prawo do urlopu i wypoczynku (art. 24), prawo do godziwego poziomu życia materialnego (art. 25) oraz prawo do nauki (art. 26) Osoby, które nie są zdolne do samodzielnego utrzymania z racji wieku, stanu zdrowia niepełnosprawności, lub innych uzasadnionych powodów, mają prawo oczekiwać od państwa określonej pomocy rzeczowej lub finansowej, Spełnienie tych oczekiwań nie wynika z dobrej woli rządu, ale z uznawanego przez wszystkich kontraktu obywatelskiego opartego na solidarności społecznej i pokoleniowej. Skala pomocy społecznej jest zróżnicowana i zależy od poziomu zamożności społeczeństwa i budżetu państwa jak też przyjętego w państwie modelu polityki społecznej. W płaszczyźnie aksjologicznej istnieje bliski związek między prawami pierwszej i drugiej generacji

Jak pisze K. Zamorska (2010, 81), „Aksjologiczną osią prawa do pomocy społecznej jest godność człowieka. Jest to podmiotowe kryterium jego interpretacji”.

Współzależność praw pierwszej i drugiej generacji nie powinna budzić wątpliwości, wynika bowiem z integralności podstawowych potrzeb jednostki ludzkiej. Dziś wiadomo, że same liberalne prawa wolnościowe i polityczne stanowią tylko część sprawiedliwego państwa. W istocie prawo do minimum bezpieczeństwa socjalnego jest bliższe „naturalnemu” prawu człowieka niż prawo udziału w wyborach czy prawo dostępu do informacji publicznej. Wynika to z ogólnej gradacji ludzkich potrzeb, które wszakże nie zostały nigdzie definitywnie ustalone. W zachodnich państwach demokratycznych większość obywateli traktuje obecnie wolności osobiste i polityczne jako coś naturalnego. Ludzie bardziej obawiają się utraty zdrowia, pracy i popadnięcia w biedę, niż utraty wolności słowa czy swobody podróży. Nie oznacza to oczywiście, że można traktować prawa wolnościowe jako konkurencyjną wartość wobec praw socjalnych. Prawo własności i wolność działalności gospodarczej regulowana przez prawo jest czynnikiem rozwoju i przysparzania ogólnego bogactwa narodowego, które dobrze rządzone państwo potrafi pogodzić ze sprawiedliwą dystrybucją na rzecz dobra wspólnego⁸.

Zasady ograniczania praw człowieka

Z definicji praw człowieka wynika, że prawa te są niezbywalne i nienużeszalne. Praktyka konstytucyjna i prawo międzynarodowe przyjmuje jednak dopuszczalność ograniczania wielu praw podstawowych. Pod względem możliwości ich ograniczania, prawa podstawowe można podzielić na względne i absolutne. Różnica polega na tym, że prawa absolutne (których jest stosunkowo niewiele) na mocy zapisów konstytucyjnych i konwencji międzynarodowych nie mogą być prawomocnie uchylone nawet podczas kryzysów, stanów wyjątkowych, klęsk żywiołowych i konfliktów zbrojnych.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w artykule 29 ust. 2 zawiera jedynie klauzulę generalną: „W korzystaniu ze swych praw i wolności każdy człowiek podlega jedynie takim ograniczeniom, które są ustalone przez prawo wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i poszanowania praw i wolności innych i w celu uczynienia zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu demokratycznego społeczeństwa”. Artykuł 29. 3 zawiera zakaz korzystania z praw i wolności zawartych w Deklaracji w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych.

EKPC w artykule 15 ust. 1. formułuje generalną klauzulę ograniczania swych wolności i praw. W przypadku wojny lub inne-

⁸ Stan dyskusji na ten temat omawia Zamorska 2010, 106–115.

go niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, każda z Wysokich Układających się Stron może podjąć środki uchylające stosowanie zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom, sytuacji, pod warunkiem że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego. Konwencja nie zezwala na uchylanie zobowiązań z artykułu 2, z wyjątkiem przypadków śmierci będących wynikiem zgodnych z prawem działań wojennych, oraz zobowiązań zawartych w artykułach 3. i 4 (ustęp 1) i 7. Konwencja zobowiązuje państwo do poinformowania Sekretarza Generalnego Rady Europy o środkach, które podjęło, powodach ich zastosowania oraz jak długo środki uchylające będą stosowane.

Konwencja ONZ „Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych” w artykule 4. ust. 1 definiuje okoliczności w jakich przepisy paktu mogą zostać zawieszane i jednocześnie wskazuje klauzule ograniczające zakres przedmiotowy ich naruszania. Zawieszenie praw jest możliwe gdy „wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagraża istnieniu narodu i zostało ono urzędowo ogłoszone”. Państwa-Strony Paktu mogą wówczas podjąć kroki mające na celu zawieszenie stosowania zobowiązań wynikających z Paktu w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji. Jednakże podjęte przez państwo działania nie mogą być sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego i nie mogą nikogo dyskryminować z wyłączenie powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii lub pochodzenia społecznego. Powyższe postanowienie nie upoważnia do zawieszenia stosowania postanowień artykułów, które dotyczą prawa do życia, zakazu tortur i poniżającego niehumanitarnego traktowania, zakazu niewolnictwa i „trzymania w poddaństwie”, zakazu więzienia za naruszenie zobowiązań umownych, zakazu karanie bez podstawy prawnej, zakazu pozbawiania podmiotowości prawnej, oraz wolności myśli, sumienia i wyznania.

W prawie krajowym ograniczenia praw podstawowych przez ustawodawcę zwykłego podlegają szczególnym rygorom, ostrzejszym niż w przypadku uprawnień nadawanych przez ustawy zwykłe. Dzieje się tak dlatego, że wolności i prawa podstawowe mają z reguły najwyższą rangę norm konstytucyjnych. Konstytucje uchwalane są według specjalnych procedur, są też wyposażone w mechanizmy prawne mające je chronić silniej niż ustawy zwykłe, przed częstymi zmianami. Konstytucja RP (art. 31. ust. 3) stanowi klauzulę generalną⁹: „Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia, i moralności publicznej, albo wolności i praw

⁹ W. Hoffling terminem klauzuli ograniczającej nazywa część normy prawa podstawowego która określa granice zakresu jego obowiązywania.

innych osób. Art. 31 ust. 2 stanowi, że „każdy jest obowiązany szanować prawa i wolności innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego czego prawo mu nie nakazuje”. Ograniczenia praw podstawowych są najczęściej uzasadniane szeroko rozumianym interesem publicznym. Ponadto rewizja przepisów konstytucji zawartych w rozdziałach I, II i XII dotyczących praw podstawowych, przewiduje fakultatywne referendum zatwierdzające (na wniosek 1/5 ustawowej liczby posłów, senatu lub prezydenta)

Według doktryny konstytucyjnej państwa prawnego, ograniczenia wolności i praw podstawowych (z wyjątkiem praw absolutnych) mogą być dokonywane tylko przez: 1. przepisy konstytucji (bezpośrednie konstytucyjne ograniczenie praw podstawowych), lub 2. akty ustawodawcy zwykłego (pośrednie konstytucyjne ograniczenie praw podstawowych). W drugim przypadku przepis konstytucyjny powinien wyraźnie upoważniać ustawodawcę zwykłego do fakultatywnego ograniczenia lub zawieszenia stosowania konkretnego przepisu konstytucji. Ustawodawca zwykły musi się kierować dwoma dodatkowymi zasadami 1. Zasadą nienaruszalności istoty wolności lub prawa, oraz 2. Zasadą współmierności (proporcjonalności). Oznacza, to że ingerencja w sferę praw i wolności powinna pozostawać w odpowiedniej proporcji do założonego celu. Środek ograniczający prawa podstawowe powinien być niezbędny do osiągnięcia założonego przez ustawodawcę celu. Ingerencja w sferę praw podstawowych nie może być bardziej dolegliwa, niż to jest konieczne z punktu widzenia interesu publicznego (Hoffling 1993, 51). Oprócz klauzuli generalnej konstytucje zawierają klauzule ograniczające poszczególne wolności i prawa¹⁰

W europejskiej doktrynie praw człowieka wskazuje się dwa rodzaje upoważnień do ograniczania praw podstawowych: zwykle i kwalifikowane. Te pierwsze nie zawierają szczegółowych warunków ograniczeń. Drugie zawierają przesłanki regulacji które ustawodawca musi wziąć po uwagę przy ograniczaniu wolności i praw. W przypadku art. 5 EKPC (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego) wymienia się sześć wyjątków, które usprawiedliwiają pozbawienie jednostki wolności osobistej. W art. 8 ust. 2 EKPC (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, swojego mieszkania i swojej korespondencji). Konwencja wymienia enumeratywny wykaz przesłanek ingerencji władzy publicznej w korzystanie z tego prawa. Jako przykład upoważnienia zwykle w polskim prawie konstytucyjnym można przywołać art. 49, który stanowi, że „Zapewnia się wolność i ochronę tajemnicy komunikowana się. Ich ograniczenie może nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i w sposób w niej określony”. Art. 41 Konstytucji R: ust. 1 stanowi, że „pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko

¹⁰ Zob. Art. 21 (2); art. 45(2); art. 51 (2); art. 53(5); art. 59 (2) art. 61(3); art. 64(3).

na zasadach i w trybie określonych w ustawie”. Na podstawie art. 61 ust 3. „ograniczenie prawa do informacji publicznej może nastąpić wyłącznie ze względu na określone w ustawach wolności i prawa innych osób i podmiotów gospodarczych oraz ochronę porządku publicznego, bezpieczeństwa lub wyraźnego interesu gospodarczego państwa”. Na podstawie art. 48 ust. 2. „Ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i w sposób w niej określony” (Hołda et al. 2014, 125–131).

W stanach nadzwyczajnych Konstytucja RP zabrania zawieszenia praw zawartych w art. 30 (godność człowieka) art. 34 i 36 (obywatelstwo) art. 38 (ochrona życia) art. 39. (eksperymenty na ludziach) art. 40 (tortury i niehumanitarne traktowanie) art. 47 (ochrona prawna życia prywatnego) art. 53 (wolność sumienia i religii) art. 48 (prawa rodzicielskie) art. 72 (ochrona praw dziecka).

Ograniczenia praw podstawowych w pewnych sytuacjach są konieczne ale niosą ze sobą niebezpieczeństwa ich nadużywania przez władze państwowe. Normy konstytucyjne cechuje wysoki stopień ogólności co stwarza szerokie możliwości interpretacyjne. Klauzule ograniczające posługują się nieostrym i niedookreślonym językiem. Pojęcia takie jak porządek publiczny, moralność publiczna, interes publiczny nie mają jednoznacznych definicji prawnych, zatem można je interpretować na różne sposoby w zależności od poglądów moralnych lub politycznych podmiotów stosujących prawo. Innym problemem jest mnogość aktów regulujących prawa podstawowe. Każde z praw podstawowych jest przedmiotem konwencji ONZ, konwencji Rady Europy, traktatów i rozporządzeń Unii Europejskiej, oraz wielu krajowych aktów normatywnych. Stwarza to rozbieżności interpretacyjne w toku sądowych wykładni tych samych praw podstawowych.

Ustrojowe uwarunkowania wolności i praw człowieka

Kluczową kwestią w ochronie wolności i praw człowieka są czynniki mające wpływ na ich przestrzeganie bądź naruszenie. Problem naruszenia lub łamania praw stanowionych lub ratyfikowanych przez państwo jest obecny we wszystkich systemach politycznych. W przypadku praw podstawowych ma on szczególne znaczenie z powodu fundamentalnego znaczenia tych praw dla jakości życia obywateli. Skuteczność ochrony wolności i praw jest warunkowana przez wiele czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć typ ustroju politycznego, miejsce i rola niezależnych instytucji w systemie politycznym, kultura polityczna i prawna, w tym tradycje walk o wolność i prawa człowieka w pamięci historycznej, poziom rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Ważna jest przynależność państwa do organizacji międzynarodowych w szczególności ONZ i Unia Europejska. Istotny wpływ na stabilność państwa prawnego ma zakorzenienie w świadomości społeczeństwa norm i war-

tości leżących u podstaw narodowej konstytucji. W państwach o długiej tradycji demokratycznej konstytucja stanowi powszechnie szanowany dokument narodowy ucieleśniający uniwersalne i narodowe wartości (Fukuyama 2015, 131). W Stanach Zjednoczonych patriotyzm konstytucyjny stanowi niezwykle istotny integrujący element świadomości obywatelskiej. W demokracjach o krótkim stażu, i powikłanej historii jak Polska, ucieleśnione w konstytucji wartości są kontestowane przez część wpływowych elit politycznych i społecznych co ma ujemny wpływ na symbolikę i przestrzeganie zawartych w niej norm.

Szczególnie istotny wpływ na przestrzeganie bądź łamanie praw człowieka i obywatela ma charakter ustroju politycznego i gospodarczego. W literaturze politologicznej i prawnej dominuje przekonanie, że prawa i wolności obywateli są najlepiej chronione i najrzadziej naruszane w ustroju liberalnej demokracji (Freeman 2007, 168). Demokracje liberalne na ogół szanują podstawowe wolności i prawa i uznają konstytucyjne ograniczenia większości parlamentarnych. Upadek reżimów autorytarnych zazwyczaj pociąga za sobą w pierwszej fazie demokratycznej transformacji przywrócenie obywatelom utraconych lub ograniczonych praw i wolności.

Jednak nie wszystkie demokracje chronią w równym stopniu wolności i prawa swoich obywateli. Ronald Dworkin wyróżnił demokracje większościowe i egalitarne. Te pierwsze są niepełne, bowiem nie traktują równo obywateli, nie szanując praw mniejszości (Freeman 2007, 89). Tylko demokracje egalitarne traktują równo wszystkich obywateli wpisując prawa podstawowe do konstytucji w celu ich ochrony przed tyranią większości (Freeman 2007, 91). Robert Kagan dzieli współczesne państwa na dwa rodzaje. Pierwsze to liberalne, w których stabilne instytucje i normy, które chronią „niezbywalne” prawa jednostek przed zakusami rządów lub politycznych większości. Drugi typ to państwa nie-liberalne (autorytarne) w których żadne trwale wbudowane w system polityczny instytucje, respektowane przez rządy i polityczne większości nie chronią praw indywidualnych przed ich łamaniem (Kagan 2019). Podstawowe prawa i wolności polityczne obywateli są najpełniej przestrzegane w „starych” zachodnich demokracjach liberalnych. Nie oznacza to, że rozwiązano tam wszystkie problemy praw człowieka, na co wskazują przejawy dyskryminacji rasowej, łamanie praw imigrantów, wykluczenia społecznego osób dotkniętych ubóstwem.

W minionej drugiej dekadzie obecnego stulecia widoczny był proces przekształcania niektórych demokracji liberalnych w demokracje nieliberalne (typowe przypadki to Indie, Turcja, Polska i Węgry). Rządzące partie narodowo-prawicowe, wykorzystując posiadaną większość w izbach parlamentarnych do zawłaszczania kluczowych instytucji państwa prawnego, takich jak sądy, media masowe, organizacje pozarządowe, samorządy lokalne. Upatrując w mandacie wyborczym jedyne źródło legitymizacji do niekontrolowanej władzy, autorytarne rządy traktują nie-

zależne instytucje, w szczególności sądowne, jako czynnik utrudniający realizację skrajnie zideologizowanych strategii politycznych. Tendencje te rodzą uzasadnione obawy o przyszłość demokracji i praw człowieka.

Bibliografia

- Arystoteles. 2002. *Polityka*, przeł. Ludwik Piotrowicz. Warszawa: Wydawnictwo De Agostini.
- Bokajło, Wiesław. 2009. „Antyczne korzenie Europy”. W *Podstawy europeistyki. Podręcznik akademicki*, redakcja Wiesław Bokajło i Anna Pacześniak, 78–82. Wrocław: Wydawnictwo Atla 2.
- Drałuż, Dorota. 2020. *Kondycja kosmopolityczna. Poza wspólnotę i społeczeństwo otwarte*. Wrocław: Wydawnictwo Atut.
- Dziwięcka-Bokun, Ludmiła. 1999. *Systemowe determinanty polityki społecznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Freeman, Michael. 2007. *Prawa człowieka*, przeł. Marcin Fronia. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Fukuyama, Francis. 2015. *Budowanie państwa. władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, przeł. Jacek Serwański. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Gamble, Andrew. 1996. „Friedrich August von Hayek. *The Constitution of Liberty*”. W redakcja Murray Forsyth i Maurice Keens-Soper. *The political classics: Green to Dworkin*. Oxford–New York: Oxford University Press
- Harris, Ian i Isaiah Berlin. 1996. „Two concepts of liberty”. W *The political classics: Green to Dworkin*, redakcja Murray Forsyth i Maurice Keens-Soper, 127–128. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Hervik, Frode. 2012. „The Nordic countries”. W *The Edinburgh companion to the history of democracy: from prehistory to future possibilities*, redakcja Benjamin Isakhan i Stephen Stockwell, 146–147. *Edinburgh*: Edinburgh University Press
- Heywood, Andrew. 2009. *Teoria polityki. Wprowadzenie*, przeł. Barbara Maliszewska i Dorota Stasiak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hitchner, Christopher. 2008. *Thomas Paine, prawa człowieka. Biografia*, przeł. Jan Dzierżowski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA.
- Hittinger, John P. 2012. „The Christian Church”. W *The Edinburgh companion to the history of democracy: from prehistory to future possibilities*, redakcja Benjamin Isakhan i Stephen Stockwell, 135–157. Edinburgh University Press
- Hoffling, Wolfram. 1993. „Znaczenie praw podstawowych dla argumentacji prawniczej”. W *Prawa człowieka. Genez, koncepcje ochrona*, redakcja Bogusław Banaszak, 46–51. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Holda, Joanna, Zbigniew Holda, Dorota Ostrowska i Agnieszka Rybczyńska. 2014. *Prawa człowieka. Zarys wykładu*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer,
- Holoubek, Michael. 1993. „Przegląd głównych kierunków ochrony podstawowych praw jednostki w Austrii”. W *Prawa człowieka. Genez, koncepcje ochrona*, redakcja Bogusław Banaszak, 57–75. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kagan, Robert. 2019. „The strongmen strike back”. *Washington Post*, March 14, 2019. <https://www.washingtonpost.com/news/opinions/wp/2019/03/14/feature/the-strongmen-strike-back/>.
- Kallas, Marian. 1997. *Historia ustroju Polski X–XV wiek*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lipska-Sondecka, Agnieszka. 2015. *Transformacja administracji publicznej w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra.
- Markoff, John. 2012. „The French Revolution”. [w:] *The Edinburgh companion to the History of democracy: from prehistory to future possibilities*, redakcja Benjamin Isakhan i Stephen Stockwell, 215–218. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Mueller, Dennis C. 2009. *Reason, religion, democracy*. New York: Cambridge University Press.

- Nowak, Manfred. 1993. „Trzy generacje praw człowieka. Ich znaczenie w świetle przesłanek ideowych i historycznych oraz w świetle ich genezy”. W *Prawa człowieka. Geneza, koncepcje ochrona*, redakcja Bogusław Banaszak, 105–119. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pietrzyk-Reeves, Dorota. 2014. „O konstytucyjnym związku prawa i wolności w polskim dyskursie republikańskim XVI wieku”. W *Odmiany współczesnej nauki o polityce*, tom 2, redakcja Piotr Borowiec, Robert Klosowicz i Paweł Ścigaj. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Shankman, Andrew. 2012. „The American Revolution”. W *The Edinburgh companion to the history of democracy: from prehistory to future possibilities*, redakcja Benjamin Isakhan i Stephen Stockwell, 199–209. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Slagstad, Rune. 1993. „Liberal constitutionalism and its critics”. W *Constitutionalism and democracy*, redakcja Jon Elster i Rune Slagstad, 103–130. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waszkiewicz, Ewa. 2006. „Prawo do wolności sumienia i wyznania. Aspekty międzynarodowe i rozwiązania prawne III RP”. W *Prawa i wolności I i II generacji*, redakcja Agnieszka Florczak i Bartosz Bolechów. 205. Toruń: Adam Marszałek
- Zamorska, Katarzyna. 2010. *Prawa społeczne jako program przebudowy polityki społecznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.